

DR. J.H.J. VAN DER POT, 1918-1999

DOOR DRS. J.W. DE JONG

Op 21 juli 1999 is te Oegstgeest overleden dr. J.H.J. van der Pot. In Rotterdam is hij vooral bekend als bibliothecaris van het Rotterdamsch Leeskabinet, een functie die hij - nadat hij medio 1950 aldaar in dienst was getreden - van 1951 tot 1971 heeft bekleed als opvolger van zijn vader. Zijn ware passie, veel minder bekend, lag echter op het terrein van de geschiedfilosofie, en dan met name de periodisering van de geschiedenis, een onderwerp waaraan deze geleerde een groot deel van zijn leven heeft gewijd.

Johan Hendrik Jacob van der Pot werd in 1918 in Roosendaal geboren. De familie Van der Pot is een oude vooraanstaande Rotterdamse familie, remonstrants met familierelaties in doopsgezinde kring waarvan een aantal leden in de negentiende eeuw was uitgezwermd buiten Rotterdam. De predikant J.E. van der Pot, getrouwd met de Rotterdamse predikantsdochter F.W.S. Ulfers, was er zo een; hij keerde in 1920 terug naar Rotterdam om daar bibliothecaris te worden van het Leeskabinet.

De jonge Van der Pot - Jaap geheten in de wandeling- bezocht aldaar de Kralingsche School en vervolgens het Gymnasium Erasmianum. Als kind leerde hij het Leeskabinet al goed kennen; zo speelde hij met vriendjes op zondag wel verstoppertje in het oude Leeskabinet met zijn grote kasten.

Hij studeerde geschiedenis in Utrecht waar zijn studie werd onderbroken door de oorlog. In 1944 werd hij om een betrekkelijk kleine verzetsdaad - het overbrengen van een boodschap - aangehouden door de Duitsers en belandde uiteindelijk in diverse Duitse concentratiekampen. Toen hij op 11 april 1945 door de Amerikanen uit zijn laatste kamp werd bevrijd - de datum van zijn bevrijding beschouwde hij als de belangrijkste van zijn leven - was er van de lange Jaap van der Pot nog 47 kg over; ernstig verzwakt moest hij gedurende een maandenlang verblijf in Zuid-Frankrijk herstellen van een tuberculose-infectie.

Na hervatting van zijn studie in Utrecht kon hij in 1947 afstuderen. Vervolgens promoveerde hij in 1951 cum laude in Amsterdam bij prof. Jan Romein op het proefschrift *De periodisering der geschiedenis, een overzicht der theorieën*; hij was geen leerling van Romein, maar prof. Geyl had hem vanuit Utrecht doorgestuurd naar Romein omdat

44. Dr. J.H.J. van der Pot.

Coll. GAR.

hij van mening was dat deze meer affiniteit had met het onderwerp. De dissertatie had een opdracht : 'Aan de nagedachtenis van mijn lotgenoten in Haselhorst, Sachsenhausen, Buchenwald en Langenstein, die de bevrijding niet mochten beleven'. Het onderwerp van deze dissertatie was in de toenmalige historisch-theoretische literatuur vrij uniek. Er bestonden wel afzonderlijke verhandelingen en essays over deelonderwerpen inzake periodisering, vooral over de scheidslijnen tussen oudheid en middeleeuwen en tussen middeleeuwen en renaissance; een geheel boekwerk was evenwel nog nimmer aan de periodiseringsproblematiek gewijd.

Intussen was Van der Pot al voor zijn promotie in dienst gekomen bij het Rotterdamsch Leeskabinet; in 1951 volgde hij zijn vader op als bibliothecaris van deze instelling, toenmaals gevestigd aan de Parklaan nr. 3 in het vroegere woonhuis van dr. E. van Rijckevorsel.

Het Leeskabinet, opgericht in 1859, verkeerde in een tijd van wederopbouw, nadat het, toen het nog gevestigd was aan de Gelderse-kade, bij het bombardement van 14 mei 1940 mét de gehele collectie was vernietigd. Het herstel van het Leeskabinet was in sterke mate het werk van vader J.E. van der Pot en van de toenmalige bestuurders. Onder het nieuwe bewind van Van der Pot jr ging de uitbreiding, zowel van het ledental als van de collectie, gestaag door.

Die collectie had - en heeft - een hybride karakter: zij is een mengvorm tussen een wetenschappelijke bibliotheek en een openbare bibliotheek. Een particuliere boekerij met een speciaal karakter: gezellig en studieus, litterair en wetenschappelijk tegelijk.

Toen Van der Pot aantrad, was de financiële toestand van het Leeskabinet al een tijd vrij zorgelijk. Uit giften, de contributies en de opbrengsten van het vermogen moest de aanschaf van steeds duurdere boeken en tijdschriften worden gefinancierd, maar tevens moesten daaruit ook de - overigens bescheiden- salarissen worden betaald.

Zuinigheid was dus geboden. Maar de bibliothecaris zelf was ook een sober man; wellicht was deze trek nog versterkt door zijn ingrijpende oorlogservaringen. Alle bedrukte papieren werden steeds tweezijdig gebruikt ('hergebruikt' zouden wij tegenwoordig zeggen); zo bijvoorbeeld bij de uitlening waar de uitleenbriefjes aan beide zijden werden beschreven, een absolute eis van Van der Pot! Soms kon het salaris van de 'dames', toenmaals 'assistentes' geheten, op onverwachte wijze iets worden verhoogd. Zo slaagden zij erin, wijzend op de nylons die beschadigd zouden worden door de ruwhouten boekenkasten op de zolders - alle boordevol boeken - bij bibliothecaris Van der

Pot 'kousengeld' te bedingen, zijnde f 5,- per maand (nog tot 1972!).

Af en toe werd er in de Leeszaal geslapen door een enkele bezoeker - maar wat is daar eigenlijk op tegen, mits geluidloos? De boeken vanuit de magazijnen boven werden door het trappenhuis naar beneden getakeld met een mandje richting uitleenbureau. En: het Leeskabinet was geopend op zaterdag en zelfs op zondagmiddag, met gebruik door de leden met hun familie van de prachtige grote tuin!

Genoeg nu over deze aangename folklore. Het Leeskabinet was een serieuze, goedlopende instelling, en de collectie en de collectievorming lagen op een hoog niveau. Door aankoop van nieuwe en antiquarische boeken en vooral ook van aanbiedingen, door schenkingen, en ook door ruiling - Van der Pot was een meester in de verwerving! Voor Van der Pot was de wetenschappelijke collectie veruit no 1; romans en lichte kost - hieronder bijvoorbeeld, zoals hij ze noemde, 'boeken met humoristische tekeningen'; ik veronderstel dat hij doelde op bloemlezingen uit 'Punch' en dergelijke - zag hij voornamelijk als middel om mensen als lid aan te trekken, leden dus die contributie betaalden. Tegenwoordig zien wij de bellettrie als een gelijkwaardig verzamelterrein, maar het is gemakkelijk praten met de ruimere middelen van nu.

Het bibliotheekwerk, en ook de collectievorming en de ontsluiting door catalogi, is in het algemeen niet spectaculair. Toch is daar in de periode-Van der Pot iets groots verricht, zoals gezegd met schaarse middelen. Dit alles ten behoeve van het publiek, voor gebruik toen en later. Dat was toen een publiek van intellectuelen, en dat is nu nog het geval; naast de eigen leden worden, sinds de samenwerking van het Leeskabinet met de Nederlandse Economische Hogeschool (thans Erasmus Universiteit) in 1971 begon, evenzeer de leden van de universitaire gemeenschap bediend: de staf en de studenten.

Het is tamelijk bijzonder dat vader en zoon Van der Pot respectievelijk 40 en 20 jaar aan het Leeskabinet zijn verbonden geweest. Vader van der Pot assisteerde na zijn terugtreden als bibliothecaris zijn zoon nog tien jaar 's morgens als adjunct-bibliothecaris. De hele 'Era - Van der Pot' duurde in totaal van 1920 tot 1971; ik denk niet dat er in 'het bibliothecaire' veel voorbeelden van een dergelijke 'erfopvolging' te vinden zijn. Ook zo was het Leeskabinet een bijzondere bibliotheek!

Toen Van der Pot in 1971, kort voor de verhuizing naar de Nederlandse Economische Hogeschool, benoemd werd aan de Leidse Universiteit - zelf zegt hij: 'een wetenschappelijk functie *kon* aanvaarden', en ik proef daarin zijn ware, grootste, hartstocht, het wetenschappelijke werk - liet hij een instelling achter met een prachtige col-

lectie van wetenschappelijk niveau waarop hij trots kon zijn, en die ook financieel weer beter onderbouwd ging worden door de overeenkomst met de NEH (EUR).

Ik sprak daarnet over Van der Pot's wetenschappelijke werk en noemde zijn promotie in 1951. Het probleem van de periodisering der geschiedenis - onderwerp immers van zijn proefschrift -, het vraagstuk van de mogelijkheid van een universele, mondiale geschiedenis en het probleem van de zingeving van de geschiedenis, al deze nauw met elkaar verbonden historische thema's boeiden hem naar eigen zeggen reeds als student in de tweede helft van de jaren dertig, dus voor de verschrikkingen die hij tijdens de oorlog te doorstaan had. Maar ongetwijfeld zal hij zich door deze oorlogservaringen nog sterker tot dit type geschiedfilosofische vraagstellingen aangetrokken hebben gevoeld.

Na zijn promotie bleef dit onderwerp hem bezig houden. In Duitsland met name bestond grote belangstelling voor de dissertatie; men verzocht hem midden jaren vijftig in te stemmen met een Duitse vertaling. Van der Pot aarzelde; hij wilde het werk aanzienlijk wijzigen en bewerken. Rond 1960 werd het idee van een Duitse vertaling definitief opgegeven. Er diende een nieuw boek te komen over de periodisering. In de eerste helft van de jaren zestig verschenen twee artikelen van de hand van Van der Pot waarin de opzet van het latere nieuwe werk al is te bespeuren.

In 1967 echter besloot Van der Pot eerst apart aandacht te besteden aan de wisselende en tegengestelde opvattingen en waarderingen ten aanzien van de vooruitgang, die de techniek had gebracht. De ambivalente waardering die de techniek had ondervonden, was een vraagstuk dat hem, zoals hij zelf schreef, sinds zijn kampervaringen had beziggehouden. Het vraagstuk kreeg eind jaren zestig, begin jaren zeventig nationaal en internationaal de aandacht in het bekende debat over de grenzen van de groei, zoals dat mede door de Club van Rome was geïnitieerd.

Van der Pot werkte aan dit onderwerp ruim 15 jaar, van 1967 tot 1983, het jaar van zijn pensionering. Hij was intussen, zoals gezegd, na zijn vertrek bij het Leeskabinet in 1971, wetenschappelijk hoofdmedewerker geworden aan de Leidse Universiteit voor de filosofie van de geschiedenis. Het doceren was hem overigens niet onbekend; in Rotterdam was hij van 1954 tot 1974, ongeveer ten tijde van zijn bibliothecariaat, als docent wijsbegeerte verbonden geweest aan de Nutsacademie.

Het genoemde onderzoek, bedoeld als een kort wetenschappelijk intermezzo, liep uit op een boek van 1500 bladzijden. Het verscheen in twee delen in het Duits in 1985 onder de titel *Die Bewertung des technischen Fortschritts. Eine systematische Übersicht der Theorien* (Assen - Maastricht 1985). Een Engelse vertaling volgde negen jaar later in 1994. Voor beide uitgaven schreef Alexander King, voorzitter van de Club van Rome, een lovend voorwoord.

Van der Pot's belangstelling voor de techniek en de groei met hun zegeningen en hun uitwassen, zoals de druk op het milieu en de uitputting van de grondstoffen, waren zeker niet alleen wetenschappelijk van aard. Hij en zijn vrouw waren ook persoonlijk zeer bezorgd over de schade aan het milieu, de honger in de wereld en het steeds toenemend autogebruik. Over dit laatste zijn zowel in *NRC Handelsblad* (1979 onder de kop 'Vrijheid van automobilist schaadt vrijheid van anderen', en 1989 - 'Te weinig wordt beseft dat de auto jaarlijks meer levens eist dan de beide atoombommen op Japan'), als bijvoorbeeld in het blad van de ENFB (Eerste Nederlandse Fietsers Bond) stukken van en over hem verschenen waarbij door Van der Pot steeds de zaak zorgvuldig in zijn diverse aspecten werd belicht. Men ziet het: ook hier verloochende de encyclopedische wetenschapper zich niet.

Diezelfde bezorgheid over de genoemde vraagstukken klonk ook door in zijn werkcolleges, waarbij tegelijk zijn hoffelijke, liberale houding ten aanzien van andere opvattingen dan de zijne, studenten is opgevallen.

Zelf leefde de familie Van der Pot sober; men bezat geen auto. Vrijwel zijn hele leven werd Van der Pot op een hoge zwarte herenfiets gesignaleerd. Een televisietoestel werd al vroeg aangeschaft, volgens zijn echtgenote zeer geschikt voor 'huismussen' als zij. Van der Pot zag dit medium - ietwat idealistisch wellicht - ook als een groot goed voor de ontwikkeling van minder ontwikkelden.

Prof. dr. J.M.M. de Valk die hem als collega-docent op de Nuts-academie heeft meegemaakt, was geïntrigeerd door de combinatie van grote eruditie en 'aangename excentriciteit' die hij bij Van der Pot aantrof. Hij vertelt hoe hij eens samen met nog een collega, na een gezamenlijke maaltijd aan het eind van een examendag, 's avonds laat door Van der Pot werd uitgenodigd voor een glas bij hem thuis. Om de weg naar zijn woning te vergemakkelijken, stelde hij zijn twee collega's voor dat hij voor hen uit zou fietsen; de beide collega's zouden hem in de auto dan gemakkelijk kunnen volgen. 'Dit niet erg praktische voorstel', zo merkt De Valk op, 'was kenmerkend voor Van der Pot, maar evenzeer was dat de bezorgheid voor ons welzijn die er uit sprak'.

Ik noemde het lange wetenschappelijke tussenspel van Van der Pot's onderzoek naar de waardering van de techniek. Na afronding van dat boek kon hij zich eindelijk zetten aan het schrijven van wat zijn 'magnum opus' zou worden: het boek dat hij omstreeks 1960 al nodig achtte ter vervanging van zijn proefschrift. Dit werk - 16 jaar heeft hij er aan gewerkt - is verschenen in 1999; het draagt als titel *Sinndeutung und Periodisierung der Geschichte. Eine systematische Übersicht der Theorien und Auffassungen* (Leiden-Boston-Köln 1999).

Helaas is het werk postuum verschenen: Van der Pot overleed in juli 1999, na een heel moeilijke laatste periode in zijn leven. Toen hij ziek werd, had hij het werk vrijwel voltooid; met hulp van zijn echtgenote heeft hij de tekst nog gereed kunnen maken voor uitgave.

Over de betekenis van dit werk merken wij drie dingen op. Dit laatste boek onderzoekt enkele belangrijke met elkaar samenhangende onderwerpen: behalve de periodisering der geschiedenis ook het probleem van de mogelijkheid van een universele geschiedenis en de historische zingeving in het algemeen.

Ten tweede: het geeft een zo uitputtend mogelijk overzicht van oude en nieuwe opvattingen over deze onderwerpen. Het is vooral een onmisbaar naslagwerk, zeer toegankelijk gemaakt door een personen- en een zakenregister. Geen uitspraak over periodisering lijkt de schrijver te zijn ontgaan. Er komen niet alleen historici aan het woord: tientallen filosofen, theologen, sociologen, economen, antropologen, godsdienstwetenschappers, schrijvers en dichters vullen deze studie met hun uitspraken en opvattingen. Er is geen werk dat zo minutieus en conscientieus de oude geschiedfilosofische traditie (zo rijk aan pogingen tot historische zingeving) weer zo up-to-date heeft gemaakt. Ook de meest recente representanten van deze richting als William McNeill, Joop Goudsblom en Francis Fukuyama ontbreken niet.

Ten derde: na zijn inventariserende zoektocht evalueert de auteur aan het slot de vier hoofdstromingen inzake historische zingeving en spreekt zich duidelijk uit voor wat hij noemt de 'immediatistische' zingeving. Hij toont zich een modern verdediger van het historisme, in casu de zogeheten 'eigenwaarde-leer', bij historici vooral bekend door Ranke's motto 'Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott'. Perioden in het verleden zijn niet louter doorgangsfasen of schakels naar het heden; zij hebben hun waarde in zichzelf.

Alle drie de boeken van Van der Pot - terzijde: hij bekostigde de uitgave ervan geheel uit eigen middelen - zijn vooral encyclopedische naslagwerken, onmisbaar voor elke wetenschappelijke bibliotheek. Ze laten alle drie eenzelfde structuur en inventariserende opzet zien, die

ook valt af te lezen uit de bijna steeds identieke ondertitel: een systematisch overzicht van theorieën en opvattingen. Van der Pot is door prof. H.F. Cohen van de Universiteit Twente de Linnaeus van de technische vooruitgang genoemd (in een recensie van zijn tweede boek), en in navolging daarvan door prof. dr. P.B.M. Blaas uit Rotterdam de Linnaeus van de geschiedfilosofie vanwege zijn levenslang identiek gebleven werkwijze. Dat is goed gezegd. Van der Pot moet een grote hekel hebben gehad aan wanorde. De eerste opgave van een geleerde diende te zijn: orde te scheppen in de chaos van meningen en opvattingen door steeds verdergaande indelingen en onderverdelingen. Dat was zijn empirische manier om greep te krijgen op een materie die door menige historicus werd ervaren als veel te abstract.

Deze gedreven geleerde heeft zijn werk kunnen verrichten met de trouwe steun van zijn echtgenote, E. van der Pot-Lako. Zelf was hij een zorgzame echtgenoot en vader van twee dochters. Hij was een man die, bij voorkeur thuis, met ijzeren regelmaat en in lange dagen, zeer systematisch werkte aan de taak die hij zich had gesteld. Met het klimmen der jaren nam de gedrevenheid alleen maar toe en de rust af ('ik moet nog zoveel').

In de geschiedfilosofie* ligt zijn blijvende betekenis, menen wij, die het belang van andere in het bovenstaande gereleveerde Rotterdamse zaken verre overstijgt. Niet veel Rotterdammers zullen overigens van dit belangrijke werk weet hebben gehad of hebben.

Op deze voorbeeldige geleerde is geheel van toepassing hetgeen hijzelf in het voorwoord van zijn proefschrift schreef over een van zijn Utrechtse leermeesters, de mediëvist Oppermann, '... aan zijn persoonlijkheid, *een toonbeeld van een aan de wetenschap gewijd leven*, zal ik met eerbied blijven denken'.

* Voor een uitgebreidere beschouwing over het werk van Van der Pot als geschiedfilosoof zij verwezen naar een artikel van prof. dr. P.B.M. Blaas dat, waarschijnlijk in 2000, zal verschijnen in het tijdschrift *Theoretische geschiedenis*.

Met dank aan mevr. N.C. Bakker-Ton, prof. dr. P.B.M. Blaas, prof. dr. S.W. Couwenberg, drs. G.Ch. Dupuis, drs. J.L. Oosterhoff, mevr. E. van der Pot-Lako en mr. J.C.N. Schrijver die zo vriendelijk waren mij inlichtingen te verschaffen.